

Buzogány Dezső

Kolozsvár

Világi tisztség és testület a 17–18. századi erdélyi református egyházban

Bevezető gondolatok

A ki veszi a fáradságot és belenéz az erdélyi református egyház fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyveibe, látni fogja, hogy azok nagy hányada, jellemből eredően, az egyházközség anyagi/gazdasági ügyeivel foglalkozik (nem kis csatlódására annak, aki pl. a teológiai áramlatok hatását vagy a kor teológiájának dogmatika lenyomatát keresi bennük). Ez azt jelzi, hogy egyházunk bármennyire is a *transzcendens* dolgok szolgálatára kapott elhívást, mindennapi élete mégiscsak az *imanens* hétköznapiakban zajlott, tehát intézményként működött (és működik mind e mai napig) a legmagasabb szinttől a legalsóbbig, a jól bejáratott világi intézmények szabályai szerint. Nos, többnyire ezeket az anyagi világhoz kapcsolódó hétköznapi dolgokat rögzítették a jegyzőkönyvek. Igen időszerűnek tartjuk szólnunk a fennmaradt levéltári források alapján az egyház külső (anyagi/szervezeti) ügyeiről (szerkezeti formájáról) azért is, mert a témát igen messzire elkerüljük, ha pedig mégis megpróbálunk szembenézni vele, akkor ebből, legalábbis Erdélyben, még az ismeretterjesztő cikkek színvonalát is messze alulmúló írások születnek, sok téves konklúzióval, megengedhetetlen, gyermeg általánosítással, papi propaganda-nyelvezettel, műkedvelő esetlenséggel.¹

Az egyházat támogató világi őseink bölcsességét dicséri az, hogy adott ponton túl mentesítették a lelkészt az anyagiakkal való vesződés terhe alól, és külön intézményt hoztak létre az egyház mindennapjaiban jelentkező anyagi természetű ügyek intézésére. Hosszú ideig a mindenkori gyülekezeti lelkész feladata volt felügyelni az egyházközség tulajdonában lévő ingó és ingatlan vagyon használatát és értékesítését. A középkori egyháztól örökölt, de az idők során adományok és vásárlások útján is gyarapított református egyházközségi vagyon többnyire a lelkész ellátását szolgálta, és gyülekezettől függően eléggé tisztas, sok esetben pedig kifejezetten jómódú megélhetést biztosított számára (bár szépszerével akadnak ellenpéldák is). A lelkésznek nemcsak a státusa volt nemesi; kúriaszerű lelkészi lakás és sok esetben tekintélyes (egyházközségi) vagyon fölött rendelkezve e státushoz méltó gazdasági háttérrel is kapott. (A rendi társadalom keretei között ezt természetesnek tartották, megszokott és elfogadott dolog volt.) E vagyon adminisztrálására alakult ki azon világiakból álló egyházközségi tisztségviselőcsoport, amely feladatok szerint differenciálódva segítette őt: a gondnok (curator, he-

¹ Gondolunk itt elsősorban Veres Lászlónak *Az Út* 2004/2. számában megjelent írására (*Egyház és anyagiak*).

lyenként a vicekurátor is), az egyházi (aedilis), a „választott emberek” (esküdtek, consistorium, presbitérium?).²

1. Gondnok

Világi személy megjelenése az egyházi vezetésben a 17. század második felének specifikuma. A *Geleji kánonok* nem rendelkezett a gondnoki intézményről, a 100. kánonban csak az egyházfiról van szó. A tisztség megszületése a református egyházban szorosan összefügg a református főrendek azon törekvésével, hogy nagyobb vezető szerepet vállaljanak az egyházkormányzat legmagasabb szintjén, elsősorban a gazdasági irányítás területén (e törekvés először a nagyenyedi kollégium vezető testületében feltűnő, feles számú világi gondnok megjelenésében öltött testet, majd a Főkonzisztórium megalakulásában).

A tisztséget már 1702-ben említik, amikor a Gyulafehérvárra kiszállt generális vizitáció, látván, hogy az ottani eklézsia „adversariusoktól minden úton-módon” *impediáltak*, így döntött: *az egyházi szolgák mellett az egész gyülekezet, főképpen megyebíró uramék, cum suis juratis et aedilibus fortiter adsistáljanak [az esküdtekkel és egyháziakkal szilárdan álljanak ki] és bátran azoknak resistáljanak.* A közlésben felfedezhetjük a már kialakult és a teljes 18. századra érvényes egyházközségi struktúrát: egyházi szolga (lelkész), megyebíró (gondnok, curator), aedilis (egyházfi), juratus (esküdt, a helyi consistorium tagja, presbiter?). Ugyanez a vizitáció szabta ki a helyi gondnok feladatául, hogy *colláltassa* (műveltesse meg) az egyházközség földjeit és *ratiocináljon* (adjon számot róluk), gondosan öröködjék az egyházközség erdeje fölött, ha pedig azt valaki jogtalanul használná, büntesse meg. Emellett jogában állt a zálogoltatás is, a nemes embereket kivéve, mert ők a háromszoros kepefizetéssel magukat ez alól felmentették. Az egyházközségi vagyion fölött kellett tehát gondosan öröködni és annak adminisztrálását az egyházfitól számon kellett kérnie: *Mint hogy minden esztendőben, a canon szerint, e helységben visitatio nem lésszen – mondja ki a Gyulafehérváron tartott ugyanazon generális vizitáció 3. határozati pontja –, tehát újesztendő napja előtt megyebíró uramék az egyházfiaktól számot vegyenek és az újesztendei partialisban az extractust az urbariumba adják bé, hogy tandem tempore visitationis [még a vizitáció ideje alatt] magok is ő kegyelmek arról tisztában ratiotinalhassanak de bonis ecclesiae, ugyanakkor az ecclesiában lévő difficultásokat és az ecclesiasticusok ellen esbető querelajukat consensitose roportálják, melyet a partialis jörendben venni és orvosolni el ne mulasson.*³

Nem tudni mennyire volt ez a gyakorlat helyhez kötött, az egyházközség és iskola tekintélyes vagyona miatt csak gyulafehérvári specialitás, és mennyire terjedt ki az egész erdélyi református egyházra. Mindenesetre az megállapítható ebből az esetből is, hogy a világi gondnoki testület megjelent egyházközségi szinten is, benyújtotta igényét (reméljük egyháza iránti elkötelezettségéből adódóan) az eklézsia külső, anyagi dolgainak intézésére, tehát helyi szintre is leképeződött a korabeli legfelsőbb egyházkormányzat sajátos szerkezete.

² A presbiter, presbitérium szó után a kérdőjel azt jelzi, hogy nem igazán vagyunk meggyőződve afelől, hogy az akár presbitériumként is emlegetett testület valóban rendeltetésének megfelelő feladatot látott-e el vagy sem ebben a korai időszakban. A gyülekezeti ügyintézés differenciált világában, amikor a vezetőtestület paritásos alapon, fele-fele arányban irányította az egyházközség anyagi és lelki életét, a testületnek fenntartott rendeltetészerű működés igen kétséges, nem beszélve arról, hogy a korabeli jegyzőkönyvekben (Erdélyben) szó sincs a klasszikus értelemben vett presbiterium speciális feladatáról, amely az egyházfegyelmezés területén talált volna rendszeres, programszerű megvalósulást.

³ Illyés Géza: *Az erdélyi református zsinatok végzése*. Kézirat, II. köt., 1940–1942. 5–6.

Az egyházfinak a *Geleji kánonok*ban rögzített eléggé gazdag és szerteágazó feladatkörét a századforduló táján megosztották, sokrétű tevékenységét visszabontották a gyakorlati munka szintjére, a megmaradt feladatból pedig körülírták a gondnoki tisztséget, az egyházi fölé rendelve őt (legalábbis ez látszik az említett gyulafehérvári esetből, hiszen a gondnoknak tartozott számadással). Az 1714. évi küküllővári zsinat, ugyancsak Gyulafehérvárral kapcsolatosan, említi a gondnoki tisztséget – az iskolának járó kelneki dézsma adminisztrálásában volt jelentős szerepe.⁴ Ugyanezen évben a Bodokra összegyűlt generális zsinat, döntéseinek 7. pontjában már általában szól a tisztségről, amikor felhívja a „megyebírák” figyelmét, hogy az adjunctusokkal egyetemben viseljék jól magukat és a lelkészekkel ne veszekedjenek, fizetését pedig szolgáltatassák be, különben *amoveáltassanak ab officio, sub poena majoris contumelie* [szégyenteljes büntetéssel tétessenek ki hivatalukból].⁵

A három egyházközségi tisztséget (gondnok, egyházi, adjunktusok) 1722-ben is együtt említik a marosvásárhelyi zsinaton, ahol a zsinati atyák próbát tettek arra, hogy evangélikus mintára általánossá tegyék a gondnoki intézményt az egész erdélyi református egyházban: *az evangélikusok ususa szerint legyen egy bizonyos értelmes és a megyében elsőbb residentiaju ember, aki a megye pénzét procurálja és számot adjon róla (hogyha nem ratiotnálhatna, lenne fundusa, az ecclesiának honnan vehessen contentumot magának), vagyha ezt nem lehetne, curator legyen minden helyen, a megye pénze s bonumai conservatiojára s erogatiojára*. A zsinat azt is elrendelte, hogy ugyanazok, vagyis a *megyében elsőbb residentiaju emberek közül választott emberek is állíttassanak fel [...] capax curatorok*. Gyakorlati megfontolásból a tehetősebbek, lehetőleg a nemesek közül választott tisztség és testületi tagság azon korábbi sejtésünket támasztja alá, hogy a presbitérium hosszú ideig nem lett a megálmódott demokratikus egyházközségi testület. A legfelsőbb szintű világi gondnoki testület gyülekezeti szintre történő levetítődésével állunk tehát szemben, amikor a világi elem az egyházközségek korábbi szerkezetét elkezdte feszegetni. Az intézmény újszerűségét az mutatja, hogy a zsinat felszólította az espereseket, hogy *az ecclesiában levő curatoroknak és választott embereknek s szentegyház-fiaknak tiszteletes esperest uramék a következő vizitációkor instructiot adjanak ki*.⁶

Ez a zsinat dolgozta ki 15 pontban a világi testület feladatkörét (érdekes, hogy az egyházi kötelességére nem térnek ki, talán, mert azokat a *Geleji kánonok* eléggé alaposan körülírta). Bár e fejezetben csak a gondnokról beszélünk, mégsem csak azon pontokat emeljük ki, amelyek őreá vonatkoznak, hanem ismertetjük az egész szabályzatot, hiszen (tudomásunk szerint) ez az első zsinati szabályozása az egyházközséget irányító világi testületnek, nem beszélve arról, hogy az anyagi dolgok intézésében igen jelentős, ha nem egyedülálló testületről van szó.

Az első két paragrafus általában beszél a *választott emberekről* és megalapozza a testület tekintélyét a gyülekezet előtt (büntetést is kilátásba helyez azoknak, akik parancsokra nem engedelmességeknek), majd szól a konkrét, napi kötelességekről. A gondnok feladata *hírré adni* a megyének, ha valaki szidalmazta a lelkészt, és tartozik *a megye mellette*

⁴ Küküllővár, 1714. június 11. *A zsinat határozata a gyulafehérvári eklézsia kérésére*. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kolozsvár 1999. 65. [A továbbiakban: Bod]

⁵ *Constitutiones sanctae visitationis generalis per clarissimum superattendentem Stephanum Kolosvári anno 1714*. Bodokini celebratae. Illyés Géza: *Az erdélyi református zsinatok emlékei és végzései. 1940–1942*. I–II. köt. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában, 184. [A továbbiakban: Illyés].

⁶ *Conclusiones Sanctae et Orthodoxae Synodi Generalis, anno 1722 die vero 14. Iunii in oppido Marus-Vásárhely*. Illyés II. 198.

felkelni és az olyan embert a nemes szék constitutioja szerint megbüntetni. A 4. pont előírja, hogy a megye bonumra jól gondot viseljen, magától se pénzét, se buzáját etc. a megyének ki ne adhassa, hanem a több választott embereknek, patronusoknak, predicatoroknak presentiajokban, és számot adjon mindenről. Az 5. pedig arról intézkedik, hogy gyűlést ne délután, hanem délelőtt hívjon egybe, hogy a dolgok boldogabban folyhassanak. A testület döntéseinek, bírság terhe alatt, mindenki engedelmességgel tartozik – szól a 6. paragrafus, a következő pedig így rendelkezik: *a predicator és a mester fa-bérit esztendőként Szent-György és pünkösd között megvigyék, elvehető jó székér fákat, melyre is kötelessége szerint viseljen gondot a curator.* A 8. pont az egyház egyik kiváltságát, a belső törvénykezést védi, megtöltván bárkinek, hogy *külső prokátort* vigyen a gyülekezetbe ügye intézésére, a 9. pont pedig arról intézkedik, hogy e szabályzatot minden esztendőben ismertessék a gyülekezet előtt, hogy *senki magát ne menthesse azzal, hogy nem tudta s nem hallotta a megye rendelését.* Ugyancsak konkrét rendelkezést tartalmaz a 10. pont: *predicator és mester bérének beszolgáltatásának idején a curator és választott emberek igaz, jó, elvehető törvény kívét vigyenek a parochiális házhoz, amelybe is limitáltassék a predicator s mester bérének beszolgáltatása, in casu contrario, ha ki olyat nem vinne, a curator maga rejciálja,* a következő pedig, a Főkonzisztórium rendelkezése értelmében, megengedi, hogy a zabadót pénzen megváltsa bárki, akinek zabja nem terem. Gondnokválasztásra minden második esztendőben Szent Mihály napján kerülhet sor, amikor a régi kurátort akár meg is tarthatták tisztségében. Amennyiben a tisztikart teljesen megújították, a megválasztottak *sub poena flor.* 12. tartoztak *felvenni s viselni előttük levő officiumokat* – mondja ki a 12. és 13. pont. Feladatkörük alábbi leírását a gondnokok ne tekintsék véglegesnek és lezártnak, hanem *ha mi közönséges jót Isten dicsőségére, ecclesia javára valót a megye felhasználhat, ezekben többet is adhat,* tehát a választottak lelkiismeretére és buzgóságára bízva a szabályzat előírásán túlmenő egyházi szolgálatot. Amikor már azt gondolnánk, hogy ezzel az általános határozattal befejeződik a szabályzat, a zsinati határozat még egyetlen pont erejéig visszatér a gondnok és a *választott emberek* gyakorlati munkaszervezési feladatához: ha bármiféle javítási munkába kezdettek, közmunkásokat *juxta dignitatem* vezéreljenek a munkára, és *ecclesiának mivoltához és számához képest* tizedekre osszák fel az gyülekezetet a *választott emberek* között, hogy *ne töltesse egész megyével az időt a curator.*⁷

Az elkövetkező időszakban a testület konszolidációja történt meg, olyannyira, hogy 1747. június 18-án, a magyarigeni gyülekezetben összegyűlt zsinat, Deáki József püspök prezidiuma alatt, már szigorú korlátozó intézkedéseket volt kénytelen hozni a világi testület súlyos hatásköri *excessussának* korrigálására. A testület teljes irányvesztését mutatja a határozat, íme: *esett értésére a Generális Szent Synodusnak, hogy sok helységi ecclesiákban a curatorok és consistoriális személyek olyan auctoritást vendicálnak magoknak, hogy már a Krisztustól a maga szolgálóinak adott kulcsokat is a szent minisztériumnak kezéből kiakarják venni. Ki is vették némely ecclesiákban, úgy hogy már ökegyelmek magoktól excommunicálnak, solválnak, kötnek, oldanak, mely mind a Krisztusnak mind, a canonoknak dispensatioja ellen vagon. Azért a Szent Synodus Generális serio adhortál minden ecclesiáknak curatorit és consistoriumit, hogy a Krisztusnak parancsolatja és a canonok ellen, amit az Úr Jézus a maga szolgálóra bízott, abban magokat ne avassák; meggondolván azt, amit szent Pál mond: ki-ki, amely hivatalban állit-*

⁷ *Conclusiones Sanctae et Orthodoxae Synodi Generalis, anno 1722 die vero 14. Iunii in oppido Marus-Vásárhely.* Illyés 198–201.

tatott, abban maradjon; különben ha valamely ecclesia abban impingál, kemény büntetését a Szent Synodus Generalisnak kétségkívül megérzi.⁸

Az egyházközség irányító testületének egyensúlya visszaállt, és lelkiekben és anyagiakban paritásos alapon végezte az ügyintézést. Az 1780. évi, Désen tartott generális zsinat már ezt az állapotot jelzi, amikor újrafogalmazza a gondnok feladatát: *A curator esztendőnként jó ratiót készítsen minden perceptumokról és erogatumokról, mely tempore visitationis revideáltassék, és ami az erogatióból megmarad, fordíttassék megye hasznára, melyről más esztendőben ismét számollyon.*⁹

A zsinati végzést Hunyad-Zarándban ekként fordították le a helyi közösség értésére az 1796. évi Nagyrápolton tartott vizitáción: a gondnokok, *mihelyt az eklézsiának, papnak, mesternek valami fogyatkozását megértik* segítsenek az ügy elintézésében, ha ez nem sikerül, a lelkész elnöklete alatt hívják egybe a tanács tagjait akár a lelkészi lakásra, akár a templomba és *a dolgról az eklézsia, a pap és mester hasznára, javára tanácskozzanak, és a legjobb módon, minden további halogatáson kívül eligazítsanak mindent*, a jegyző pedig ezeket a végzéseket írja be mindenkor az egyházközség protokollumába. Emellett *tartozik tractálni az eklézsianak minden javait a consistorialisokkal és egyháziakkal egyetértőleg, a helység papja praesidiuma alatt.*¹⁰

Minden jel arra mutat, hogy Hunyad-Zarándban gondnoki tisztségre még a 18. század végén is csak vagyonos nemes embert választottak, sőt olyan esetről is van tudomásunk, hogy a helyi patrónus kifejezetten igényt tartott a tisztségre.¹¹ A gondnokot részben választották, részben a vizitáció nevezte ki és erősítette meg hivatalában.¹² Nagyobb gyülekezetben két gondnok is működött, az egyik volt az *első domesticus curator* (curator), a másik a *második domesticus curator* (vicecurator), a helyi lelkész mindkettőt feleskette. Munkájukat segítette a néhány tagból álló helyi egyházi tanács (consistorium, presbitérium),¹³ de támaszkodhatott még a *brachium saeculare* (karhatalom) segítségére is, amelyet elég gyakran említenek a vizitációk jegyzőkönyvei, különösen a behajtásra váró restanciák (hátralékok) felszedésével kapcsolatban.

Külön figyelnie kellett az eklézsia ládájára (anélkül, hogy azt minden esetben kezelte volna, mert ez az egyházi *számadása alatt volt*¹⁴), láda, mely annak idején egyet jelentett az egyházközség legértékesebb apró ingóságainak biztonságos tárolásával: pénz, klenódiумok, szerződések, tulajdont igazoló levelek, textíliák stb. (elég korán el is ren-

⁸ Bod 75.

⁹ *Erdélyi református zsinatok iratai. III. 1771–1789.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001. 141. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/4. [A továbbiakban: ERZSI-III.]

¹⁰ A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, B/4. Vizitációs jegyzőkönyvek, I/5. 844. [A továbbiakban: HuZaL-Jkv.]

¹¹ *Méltóságos liber baronissa Jósika Dánielné asszony jelenté mind szóval, mind levele, mind biztossa által, hogy ezen megyében a főcuratorságot a méltóságos údnar másnak nem engedé, hanem megtartya és személyesen s biztassai által is hasznason folytatni el nem mulattya.* HuZaL-Jkv. I/4. 196.

¹² Az Oláhbrettyei Egyházközségnek 1796-ban nem volt „domesticus curatora”, ezért a vizitáció ideje alatt választottak, meghagyván a lelkésznek, hogy a „parochialis háznál” eskesse be hivatalába. HuZaL-Jkv. I/5. 165.

¹³ Érdekes a vizitáció jegyzőkönyvének a szövege, amely nem választásról beszél, hanem arról, hogy a vizitáció két gondnokot *állított*, tehát a mai választási rendszert csak részben alkalmazták. HuZaL-Jkv. I/5. 110.

¹⁴ HuZaL-Jkv. I/5. 110.

delték, hogy a gyülekezetek külön eklézsiáládát készítsenek¹⁵). Nagyrápolton pl. az újonnan szolgálatba álló gondnok csak azon feltétellel vállalta el a szolgálatot, ha az egyház ládája a lelkésznel áll, *abba tétessék bé az eklézsia minden pénze, az eklézsia capitalissairól való contractusok, minden litterale instrumentumok, s légyen két kolcs, egyik álljon a papnál, más pedig a domesticus curatornál.*¹⁶

A gondnokot a vizitáció fel is menthette szolgálatából, ha nem mutatott elegendő készséget a munkára és nem jelent meg a vizitáció előtt számot adni.¹⁷

2. Az egyházi

Neve és feladatköre már a *Geleji kánonok* előtt megjelent, tehát Geleji csak kodifikálta a korábban is meglévő gyakorlatot és szerkezetet, amikor a 100. kánonban az egyházi feladatait előírta. Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat ugyanis már *szentegyházi*-ről és *esküdtékről* beszél, amikor úgy rendelkezik, hogy az egyház vagyonából származó jövedelmeket nekik kell kezelni, erről számadással tartoztak, és azokat *nem egyéb ususra, hanem templom épületére* tartoztak fordítani.

A Főkonzisztórium utasítása az 1713. évi nagyenyedi zsinatra küldött deputátusokhoz már arra buzdította az espereseket, hogy *minden ecclesiák és parochiák mellett jó erkölcsű, jó gondviselő serény és competens egyháziak legyenek, azoknak szoros instructiókat is adván, minden tiszteken járó dolgokról, hogy az ecclesiának javaira, a ruínáknak építésére, mi kevés jövedelmeknek is megtakarítására, miképpen viseljének gondot,*¹⁸ 1722-ben pedig a marosvásárhelyi zsinat a kétéves szolgálati ciklusra nézve adott ki rendeletet.¹⁹

A hunyad-zarándi helyzettel kapcsolatosan is idézhetnénk a *Geleji kánonok* 100. pontját, de amint már jeleztük, abban csak részben találunk az egyházi 18. századi szerepkörére tekintő utasítást, amikor már a gyülekezet anyagi életének tevőleges intézője volt. A tisztség, várhatóan, elég korán megjelenik a hunyad-zarándi jegyzőkönyvekben: Vajdahunyadon 1687-ben az egyházi kötelessége volt intézni az *egyházi szolgálók* fizetésének felszedését,²⁰ Rákosdon 1719-ben ő kezelte az eklézsia pénzét és ő vette nyilvántartásba a gyülekezet *minden bonumit.*²¹ Az adatok és a jegyzőkönyvi megszólítások (titulatura) azt jelzik, hogy nem volt nemes ember,²² szolgálatát az egyház, kevés pénzzel ugyan, de mindig honorálta, megválasztásakor átadták neki az eklézsia ládáját

¹⁵ Az 1642. évi nagyenyedi zsinat ekként határoz e kérdésben: „Constituit etiam veneranda Synodus ut una quaeque dioecesis peculiarem sibi comparet cistam, sive arcam in qua pecunia communis, liber dioeceseos, aliaque bona ac instrumenta literalia ad ecclesias pertinentia fideliter conserventur, ne ob crebras ministrorum mutationes, ac de loco in locum transmigrationes ea uti hactenus saepius accidit, intercidant.” Bod 51.

¹⁶ HuZaL-Jkv. I/5. 111.

¹⁷ Uo. I/3. 315.

¹⁸ 1713. Nagyenyed. *Instructio pro Illustrissimis Spectabilibus ac Generosis Dominis Inspectoribus Curatoribus ad Tractus, Ecclesias Collegia et Scholas Reformata Deputatis.* Illyés 177–179.

¹⁹ *Conclusiones Sanctae et Orthodoxae Synodi Generalis, anno 1722 die vero 14. Iunii in oppido Marus-Vásárhely celebratae.* Illyés 199–201.

²⁰ HuZaL-Jkv. I/1. 190.

²¹ Uo. I/2. 142.

²² Oláhbrettyén 1772-ben a helyi patrónus jobbágya önként ajánlotta magát az egyháziú hivatálra. HuZaL-Jkv. I/3. 40.

és annak tartalmát.²³ Később, talán a visszaélések miatt, vagy a nagyobb biztonság kedvéért, a ládát a lelkész lakására vitték és az egyházfi csak a kulcsot tartotta meg, a ki- és befizetést pedig szigorúan a lelkész jelenlétében végezte.²⁴

A termények vagy a pénzbeli járandóságok begyűjtésekor, a hívek jelenlétében a vizekurátorral együtt meghatározta a begyűjtési időszak idejét, jó előre mindenkinek hírt adott és a családokat „napoztatván” behajtotta a lelkésznek járó tartozást. Az engedetleneket összeírta és jelentette a főkurátornak, aki az ilyeneket átadta a karhatalom képviselőjének.²⁵ Az efféle, nem kevés vesződéssel járó útjára segítségül vihette magával a helyi esküdteket.²⁶ A helybéli nyakas emberekkel való harca miatt bizony sokszor megfáradt és nemegyszer felmentését kérte, amelyre nézve van esetünk, hogy ezt a vizitáció megtagadta és segítséget rendelt melléje.²⁷ Olyan esetről is tudunk, hogy a templomépítési munkálatok megsokasodása miatt az egyház kérte a vizitációt, hogy a meglévő egyházfi mellé még egyet választhasson.²⁸ Az anyagi javak gondatlan kezelése vagy visszaélések miatt akár ki is teheték hivatalából.²⁹ Őreá is vonatkozott az egyházi tisztviselők immunitását szavatoló hivatalos királyi oklevél.³⁰

3. A consistorium, vagy esküdtek

Szándékosan használtam ezt a két megnevezését a testületre, és elhagytam a *presbitérium* szavunkat, hiszen meggyőződésem, hogy a 17–18. században a világi tagokkal működő intézmény egyházközségi szinten még nem a Nyugat-Európában megszokott és kialakult gyülekezeti kormányzó testület volt. Legalábbis nem úgy működött, ahogyan azt reformátoraink megálmodták, és ahogyan azt a polgári társadalom kisebb-nagyobb központjaiban meg is valósították. Itt hangsúlyos a *polgári* kifejezés, hiszen úgy látjuk, hogy a 17. században a presbitérium gondolatával is érkező puritanizmus, independentizmus, presbiterianizmus és a protestáns ortodoxia vitáinak magvát nem csak a teológiai/dogmatikai tételek különbözőségében kell keresnünk, hanem legalább annyira társadalmi területen is. A rendi társadalom mintájára kialakított református egyházi lelkészi rend (itt most a *rend* hangsúlyos) a megszilárdulás idejét élte a református fejedelmek korában. Ennek első jelei közé tartozott az, hogy Bethlen Gábor kiterjesztette az addig egy személyes lelkészi-nemesi státust a lelkészek leszármazottaira is, ezzel jobban kitágította a lelkészi rend határait, tehát az után már nemcsak a szakmai

²³ Rákosdi Református Egyházközség levéltára (A továbbiakban: RákosdLvt) IV/22. Az új egyházfi-nak, az ünnepélyes fogadalomtétel után tételiesen is átadják az egyház ládájában lévő dolgokat. RákosdLvt I/31-a.

²⁴ HuZaL-Jkv. I/5. 110.

²⁵ HuZaL-Jkv. I/4. 181., HuZaL-Jkv. I/4. 213. 1718-ban Rákosdon erről a vizitáció így rendelkezik: *Az 1684. esztendőbeli bor és búzabéli adósságokról való inquisitoria relatoriak készítettessenek el az inquisitorok, úgymint Kibédi uram és adjunctus társai által, és a közelebb esendő tavaszi Partialisunkra reportáltassanak.* HuZaL-Jkv. I/2. 129.

²⁶ Panasolja a mester, hogy bor és búza restanciái vannak mind Rákosdon, mind a hosdái filiában, „azért a Szent Visitatio az egyházfiakat authorállyá, hogy melléjük vévén eskütt uraimék közül kettőt vagy hármat, hogy azokat, akiktől lehetne, nem akar fizetni, megzálalohassák” HuZaL-Jkv. I/2. 141. Lásd még: HuZaL-Jkv. I/4. 121–122.

²⁷ HuZaL-Jkv. I/3. 231., HuZaL-Jkv. I/4. 244.

²⁸ Uo. I/3. 99.

²⁹ Uo. I/2. 142.

³⁰ Uo. I/5. 330.

testület egyedeire terjedtek ki a rend kiváltságai.³¹ A lelkészi közösség tehát kiemelkedett szűkre szabott szakmai keretek közül, és egyre inkább úgy kezdett viselkedni, mint bármelyik más nemesi előjogokkal rendelkező rendi közösség. (A 17–18. században pl. rengeteg vita van a lelkészek, feleségeik és gyermekeik öltözködéséről, amely mindinkább kezd hasonlítani a kis- és középnemesek öltözeteire, megkapták a bor árusításának jogát, járt nekik a tized és ennek a quartája, az egyháznak/lelkésznek kijáró privilégiumok még az egyházközségi tisztségviselőket is védték, pl. a katonáskodástól stb.) Nos, a lelkészi-nemesi rend megszilárdulása idején a nyugat-európai egyházi modellt alternatívaként felmutató lelkészeink a hazai, amattól eltérő társadalmi szerkezetbe akarták beoltani a presbiterális egyházkormányzat eszméjét és gyakorlatát, illetve a polgári társadalomban kialakult egyházkormányzási formát, nem figyelve az itthoni sajátos rendi helyzetre. Az eltérő társadalmi alapkonfiguráció miatt a polgári közösségekből érkező egyházkormányzási modell itthon inkompatibilis volt, nem tudott megfoganni, nem ugyanazon (értsd: polgári) talajba került. A presbiteri egyházkormányzatot szorgalmazó teológusaink tragédiája tehát nagyjából ez: ami működőképes és működtethető a polgáriusult Nyugat-Európában, az nem életképes az erdélyi rendi társadalom keretei között, különösképpen a megszilárdulni akaró egyházi rend idején. Jó szándékukat viszont nem lehet megkérdőjelezni, de a reformátorok elképzelését megvalósító nyugat-európai polgári közösségek egyházkormányzati szerkezete, bármennyire is reformátori volt, mégis idegennek bizonyult az itthoni „arisztokratikus/demokratikus” egyházi keretek között. Szilvásújfalvi, Tolnai, Apáczai, Misztótfalusi tragédiája tehát csak az emberi/személyi jogok mai korszakából szemlélve tragédia. Koruk legfeljebb méltatlan bánásmódnak tekinthette azt, ami velük történt, de jogsértésnek semmiképpen.

Szerény véleményünk szerint a két társadalmi szerkezet inkompatibilitását már a 16. században meglátta Melius Péter, amikor a tarcal-tordai hitvallás egyházszervezetre vonatkozó intézménymodelljeit kellett volna működésbe állítani. Az 1562–63-ban született hitvallás minden ízében reformátori, Béza Tódor szerzősége pedig a svájci tanok és egyházszerkezet primátusát garantálja. A presbitériumról szóló részek vitán felül a klasszikus presbitérium ismérveit tárták a korabeli lelkészek elé követendő példának, amelyet viszont nem lehetett szervesen beilleszteni a hazai alakuló egyházszerkezetbe, épp az imént felhozott társadalmi okok miatt. Az 1567. évi debreceni zsinat és hitvallás megszületéséig eltelt öt évet hajlamosak vagyunk úgy tekinteni, mint a svájci egyházmodell meghonosítására tett kísérletet, amely megghiúsult. Melius felismerhette a két társadalmi szerkezet közötti alapvető különbséget, hiszen az *Articuli Maiores*ben olyan egyházmodellt dolgozott ki, amely a hazai viszonyok közepette működőképes volt, és működött is, Erdélyben mindenképpen, csaknem háromszáz esztendeig. Ebben viszont már nem jelenik meg a presbitérium, mint világi testület, annyira hangsúlyosan és olyan jogosítvánnyal, mint korábban. Az egyházszerkezeti alternatívák keresése tehát lezárul a tarcal-tordai zsinattal, Melius munkásságával pedig elkezdődött a hazai viszonyokra alkalmazott egyházi struktúra élete, amelyben a lelkészi jelleg domi-

³¹ Hadd utaljunk itt arra a tévhitre, amely egyre nagyobb teret nyer, hogy ti. Bethlen volt az, aki a lelkészeknek nemesi oklevelet adott, s ezzel megbecsülését fejezte ki a lelkészi szolgáló testülettel szemben. A lelkész nemesi státusa korábban is megvolt, egyszemélyes nemesség formájában, ami nem volt örökölhető. Az egyház katolikus korában erre a meghosszabbításra nem is volt szükség, a nőtenség miatt, de rögtön megoldásra váró kérdéssé vált protestáns területen. Ennek a rendezésére vállalkozott Bocskai, de korai halála ebben megakadályozta, kezdeményezését Bethlen vitte diadalra 1629-ben kiadott ármálásával.

nált, a világi rovására. Az egyházi szerkezet papi dominanciája pedig megmaradt egészen a 17. század végéig. Ebben a struktúrában pedig szava sem lehetett a klasszikus presbitériumnak, de a későbbi 17–18. századi presbitériumnak nevezett intézmény sem hordozza magán a klasszikus presbitérium valamennyi ismervét (gondolunk itt elsősorban a törvényhozási és fegyelmezési alapfunkciójára).

Az előbb elmondottak miatt nem használjuk a presbitérium szót, nem beszélve arról, hogy a 16–17. században ezzel a szóval, bibliai és koraegyházi példára és terminológiára hivatkozva, elég gyakran illették a lelkészeket is. Jeleztük már, hogy az egyház világiakból álló esküdt testülete sokáig nem vált a reformátorok megálmodott és néhol a gyakorlatba is átültetett demokratikus egyházkormányzási formájává. Hazai tájakon, a rendelkezésre álló korbeli források szerint, többnyire az egyházközségek anyagi és szervezési ügyeivel foglalkozott és csak igen ritkán vagy szinte egyáltalán nem kapta meg a klasszikus presbitérium legalapvetőbb feladatát: jogot és lehetőséget az egyházközségi törvényhozásra és fegyelmezésre. Ezt részben a lelkész, részben a periodikus egyházlátogatásra kiszálló vizitáció végezte, az esperessel az élen (segítője volt, többnyire a büntetések behajtása terén, a korbeli karhatalom képviselője, a *brachium saeculare*, hiszen az idő tájt az állam és az egyház nem volt annyira élesen különválasztva, mint később, a francia forradalom utáni időszakban). A karhatalom jelenléte azt is jelezte, hogy a vizitáció nem szigorúan egyházi belügy, az jelentős társadalmi esemény, döntésének pedig szinte közjogi érvénye van a helyi közösségre nézve. A tulajdonképeni egyházfegyelmezést a vizitáció végezte, amely kiszabhatott a vétkesre kisebb vagy nagyobb exkommunikációt (eltűnés úrvacsorától, illetve eltűnés mindenfajta egyházi szolgálattól, kizárás az egyházból), de más büntetési formát is. A világi testületre tehát csak az egyházközség külső életének a megszervezése hárult, a keresztyén élet belső lényegéhez tartozó ügyek intézése nem tartozott feladatai közé. Eszerint a gondnok vagy az egyházfi kérhette segítségüket a restanciák felhajtásában, az egyházközségi birtokok adminisztrálásában, de nem volt mit keresniük sem a lelki élet, sem a fegyelmezés területén.

Erre a feladatkörre utal az 1643. esztendőben tartott marosvásárhelyi zsinat végzésének a 6. pontja, amely egyébként az elő fennmaradt utalás az általunk ismert 17. századi zsinati végzések között arra nézve, hogy a testület létezett. *A templomboz valo bonumoknak, ugymint szántóföldeknek, erdőknek jövedelmét – mondja a zsinati végzés – mind- eddig a szentegyházfiak és templomboz valo esküdtek számadás alatt igazán percipiálták és azokat a megye libera dispositioja nem egyéb ususra, hanem templom épületére convertálták. [...] Az egyházfiak pedig és az esküdtek igaz hitük szerint tartozzanak azoknak proventusiról számot adni –* fejezi be az esküdtek jól körülhatárolt feladatkörének megszabását a zsinat. A zsinat resolúciójában Bethlen Gábor ediktumára hivatkozik és a megnevezett egyházi vagyon fölött teljes és hűséges őrködést ajánl az egyházfinak és az esküdteknek, felelősséggel és elszámolási kötelezettséggel pedig *az esperesteknek a brachium előtt tartoznak számot adni az esküdt emberek a vizitációnak idején.*³²

Erdélyben a presbiteriális egyházkormányzati rendszer elleni fellépés azért nem volt annyira heves, mint Tiszántúlon, mert itt viszonylag korán (még a szatmárnémeti zsinat előtt) lépés történt a presbiteriánus eszmék integrálására. Az 1646. június 3-án tartott nagyenyedi zsinat azt a meglepő határozatot hozta, hogy a presbiteriumot *Krisztus urunk és az apostolok rendelések szerint, hogy az erdélyi reformata ekleziájában* is meg kell

³² Illés 78., 83.

szervezni, mégpedig a Magistratus is és a többi *alsóbb tisztek*, akik nemcsak javallják, de *benne segítséggel is lesznek* (hasonlóképpen a diakónusi tisztséget is meg lehet szervezni ott, ahol szükséges és módja van rá a gyülekezetnek).³³ Azért neveztem meglepőnek a határozatot, mert a köztudatban az a kép él a Geleji vezetete 17. század közepi erdélyi református egyházzól, hogy nélkülözött mindenféle toleranciát az olyan nézetekkel szemben, amelyek nem illeszkedtek a protestáns ortodoxia teológiai keretei közé, és hírhedté vált a presbitériális és independens nézetek elleni kíméletlen harcáról.

A határozat az egész erdélyi református egyházra érvényes ugyan, de szerény véleményünk szerint, mégis csak ott valósítható meg, ahol a helyi Magistratus és „alsóbb tisztségek” ebben segítségre lesznek, ez azt jelzi, hogy elsősorban a nagyobb (polgárosult?) városokra gondolhatott a zsinat. Arra pedig már volt példa magyar nagyvárosban, hogy a testület megszervezték, lásd a heidelbergi mintára és példára történt pápai próbálkozást a 17. század első két évtizedéből. A pápai minta pedig ott lebeghetett az erdélyi református egyház zsinati tagjai előtt is, hiszen nemcsak a presbitérium megszervezésére, hanem diakónus beállítására nézve is döntöttek. Azt pedig, hogy nem elsősorban a vidéki gyülekezetek álltak a célkeresztben, mutatja a pápai testület összetétele is: egyetlen közrendű személy sem volt tagja (6 személyt választottak a *vitézljő rendből*, 6 személyt pedig a *városi rend közül*, a 4 *presbyteri extraordinarii* között sem szerepel közrendű gyülekezeti tag). A testület működését az erdélyiek által is emlegetett Magistratusnak és az „alsóbb tisztek” hagyták jóvá, leveleik Erdélyben is ismertek voltak, tehát szinte biztos, hogy az erdélyi reformátusok értesültek a pápai próbálkozásról.³⁴

A presbitériumok kérdése még ezzel sem jutott nyugvópontra, hiszen 1661-ben már arról értesülünk, hogy *a presbiterium állapotja felől bejött contraversiók* keletkeztek, tehát az egész egyházra kiterjedt gyűlölség *hozására szolgáltatott alkalmatosságot*. Az 1661. április 3-án tartott marosvásárhelyi zsinat így dönt: *kívánjuk annakokáért azoknak tollálatásokra bizonyos mod rendeltessék, úgy, hogy meg ne fojtassék azon presbitériális ecclesiái igazgatásnak tanítása*. A presbitériális egyházkormányzati rendszer körüli vita színhelye valószínűleg Marosvásárhely volt, mert az itteni gyülekezet válaszolt a zsinati döntésre, leszögezvén mindjárt az elején, hogy ez után *a bevett mod szerint leszen a Directio, juxta Regimen Episcopale*, de a presbitériális kormányzat is érvényben marad, azon feltétellel, hogy se személyes, se közösségi *scandalumra, gyűlölségre ok ne adatassék*, tehát a két rendszer jövőbeli békés együttélésére nézve elkötelezte magát a marosvásárhelyi közösség. (Hadd jegyezzük meg itt is, hogy ez esetben is városias/polgári közösségről van szó, amennyiben tényleg Marosvásárhely a vita színhelye.)³⁵

A heidelbergi mintára kialakított sajátos presbitériális egyházkormányzati szerkezet, Pápa közvetítésével, úgy látszik eljutott Erdélybe is, és elsőnek a nagyobb városok nemesi/polgári közösségei mutattak kellő érettséget annak bevezetésére. Erre nézve

³³ „A Presbiteriumot Krisztus urunk és az apostolok rendelések szerint hogy az erdélyi reformata ekklesiában is felállassuk, a Supremus Magistratus is és a több alsóbb tisztek, ha nem csak javallják, de benne segítséggel is lesznek, közönségesen elvégezzük. Hasonlóképpen a diaconatust is, ahol szükséges leszen és mód leszen benne.” *Acta Synodi Generalis XXXI. Enyedini habitae Anno Domini 1646. 3 Iunii, tunc Episcopo Venerabili ac Reverendissimo Domino Stephano K. Geleji. Constitutiones Synodi Enyedensis 1646. 3 Junii*. Ilyllys I. 94.

³⁴ Ld. a fogarasi protokollum első néhány oldalát, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában.

³⁵ Ilyllys I. 111–112.

jellemző az előbb említett marosvásárhelyi eset (szimbiózis), de sokkal többet mond a fogarasi példa, ahol a heidelbergivel és a pápaival szinte teljesen azonos egyházkormányzati szerkezetet hagyott jóvá Apafi fejedelem 1664. február 22-én, aki mint az országban lévő *summus és orthodoxus magistratus* döntött, jóváhagyván a fogarasi lelkész 14 pontos ajánlatát. Ebben a lelkész 12 tagból álló testületet javasol, hogy a helyi egyházközség *minden szükséges dolgaira* a lelkésszel egyetértésben viseljenek jó gondot, a pápai 6–6-os modell szerint (6 személy a nemesi rendből, 6 pedig *a városi rendből*). Külön kitétele a IV. pontnak, hogy a magisztrátus tagjai közül is lehet tagokat választani, mert *az ecclesiában levő botránkozásoknak meg orvoslása [...] az ő segedelme által mehet külsőképpen jobban végben*. Az utóbbiak feladatában látszik visszaköszönni a klasszikus (kálvini) presbitérium alapvető egyházfegyelmezési funkciójának halvány emléke. De hadd tegyük hozzá azt is, hogy ezt városi polgárosodó közösségben, kiemelt státusú presbitériumi tagok tekintélye folytán látták megvalósíthatónak. A két egyházi esetében pl. a jóváhagyott tervezet azt is kikötötte, hogy *egyike nemesi, másika városi [polgári?] rendből való lényen*. A fogarasi példát viszont azért sem lehet általános érvényűnek tekinteni az egész erdélyi református egyházra nézve, mert tudvalevő, hogy Fogaras városának speciális közjogi, következésképpen egyházának is különleges egyházi státusa volt.³⁶ Távol lévén nem tartozott egyik egyházmegyéhez sem, következésképpen nem lehetett esperesi vizitációt tartani az egyházközségben, ha egyáltalán beengedték volna az esperest vizitálni, a város sajátos privilégiuma miatt (a speciális előjogokkal felruházott városokat, középkori mintára, csak püspök vizitálhatta, így lettek püspöki vizitációs helyek). Még egy-két városi/polgári presbitériumszervezési esettől eltekintve ezekben hosszú időre ki is merül a klasszikus presbitérium megszervezésére tett próbálkozások sorozata, a presbitérium pedig a falusi gyülekezetek szintjén az egész 18. században megmaradt többnyire az egyházközségi vagyon gyarapításában és kezelésében segédkező, a gondnokot és az egyházfit (tehát az egyházközség világi tisztségviselőit) segítő testületnek.

E kiemelt esetek jelzik, hogy a 17. század közepe táján beszüremlett presbitériumi tanok, legalábbis az egyházszerkezet tekintetében, nemcsak zavart keltettek, de arra is ösztönözték az egyházat, hogy megoldást találjon a sok felvetett kérdésre. Ezek egyike a presbitériumi egyházkormányzat volt, amelyet a hazai körülmények közé csak nagyon nehezen lehetett átplántálni, és annak reformátori modellje csak a polgárosultabb városi közegben lelt ideig-óráig kedvező talajra, ott is azon speciális kiegészítéssel, hogy tagjai csak kiemelt státusú rendhez tartozó személyek lehettek. Amennyiben mégis akadt olyan térség, ahol közrendű személyt is bevettek a testületbe, ott a testület, az ismert és említett okok miatt, csak ideig-óráig működhetett (nem tudjuk pl. milyen összetétele volt és hogyan működött a Küküllői Egyházmegyében szervezett két tucatsnyi presbitérium a 17. század második harmadában, vagy a krasznai presbitérium). A közrendűen hathatós és általános jelenléte az egyházfegyelmet hatékonyan is gyakorló, demokratikus alapra épített (falusi) egyházkormányzati testületben tehát még hosszú ideig várat magára. A rendi társadalom intézményeinek és a polgár társadalom intézményeinek e téren megmutatkozó inkompatibilitását próbálja érzékeltetni maga Geleji is egyházi törvénykönyvében, és e téren sokatmondó azon egyházkormányzási elve, amely az arisztokratikusan demokratikus igazgatási formát látja egyedül megvaló-

³⁶ *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. Szerk. Pokoly József. VIII. évf. Bp. 1910. 120–121.

síthatónak abban a rendi társadalomra jellemző állapotban, amelyben a nép állapota szolgai és nyomorúságos.

Ami a felvetett témát általánosan illeti, elmondható, hogy eleink egyház iránti gondoskodása nemcsak abban mutatkozott meg, hogy az idők során összegyűjtött földi javaikat megosztották vele, hanem abban is, hogy tevőlegesen részt vettek annak irányításában. Igaz patrónusokként vállalták a külső segítségnyújtást, de a belső tevőleges jelenlétet is. Ennek jele az, hogy a 17–18. század folyamán gondnokokként, consistorium tagokként az egyházközségek külső (többnyire anyagi) életének irányítását felvállalták, és ezt később (a 18. században) kiegészítették az egyházvédelem jogi eszközeinek teljes harcba dobásával is. Ez a sajátos egyházi és világi (nemesi) elemre épített kettősség tartotta meg egyházunkat a nehéz próbák idején. Hadd jelezzük itt azt is, hogy gondviselészerű volt Geleji lépése, hogy ti. nem engedte independens egyházközségekké széthullani az egyházat (noha, láthattuk, a presbiteriális rendszer egyes elemei ellen alapvető kifogása nem volt), de gondviselészerű volt a Supremum Consistorium megszervezése is, hiszen a szervezetileg egységes és erős egyház főúri hathatós védelemmel visszaverte az ellenreformáció igen militáns korszakának egyházbomlasztó próbálkozásait, az egyházközségi szintre leképezett világi testület pedig hozzásegítette a helyi közösségeket az emberpróbáló mostoha idő átvészeléséhez.

Laymen Institution in the Hungarian Reformed Church District of Transylvania

It has been disputed for the last few decades the possible presence and task of the laymen in the church government of the 16–18. Centuries Hungarian Reformed Church life in Transylvania. Arguments have been brought up to prove that as soon as the 16th century the West-European type Presbyterium has already started to gain terrain in the church. The study tries to come up with arguments to prove that the democratic church government according to which the Swiss, English, German, Dutch reformed churches had been doing the government in the 16–17 centuries was not present only in the synods' records and has not become reality in the Transylvanian church life. Peter Melius bishop of Debrecen was the one, who has found out, that the Presbiterial institution did not fit to the structure of Transylvanian and Hungarian society, consequently he put up the new adapted structure of the local churches as well, as that of the deaneries.